

Uluslararası Hukukçular Komisyonu Uzman Görüşü

Ankara Bölge Adliye Mahkemesi, 19. Ceza Dairesi

Dosya No: 2019/1191

Sanıklar: 1. Mehmet Raşit Tükel, 2. Taner Gören, 3. Sinan Adıyaman, 4. Mehmet Sezai Berber, 5. Selma Güngör, 6. Bülent Nazım Yılmaz, 7. Funda Barlık Obuz, 8. Dursun Yaşar Ulutaş, 9. Ayfer Horasan, 10. Şeyhmus Gökalp and 11. Hande Arpat (Türk Tabipleri Birliği Üyeleri)

I. Giriş

1. Bu uzman görüşü (mütalaa) Uluslararası Hukukçular Komisyonu (International Commission of Jurists-ICJ) tarafından hazırlanmıştır. ICJ, tüm dünyada hukuk devleti anlayışını ve hukuk devletine saygıyı geliştirmek ve insan haklarını korumak amacıyla çalışan hükümet dışı bir kuruluştur. 1952 yılında kurulmuş olup merkezi İsviçre'nin Cenevre şehrinde bulunmaktadır. Dünya çapında farklı hukuk sistemlerini temsil eden 60 seçkin hukukçudan oluşur ve 90 ulusal şubesi ve ilişkide bulunduğu yargı kuruluşu vardır. Uluslararası Hukukçular Komisyonu, Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konseyi, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO), Avrupa Konseyi ve Afrika Birliği'nde danışmanlık statüsüne sahiptir. Örgüt ayrıca Amerikan Devletleri Örgütü ve Parlamentolar Arası Birliğin çeşitli organlarıyla iş birliği yapmaktadır

2. Bu uzman görüşü, ICJ'nin hukukun üstünlüğü, uluslararası insan hakları hukuku ve terörizm, terörle mücadele ve ulusal güvenlik ile ilgili uluslararası hukuku geliştirme, analiz etme ve uygulama konusundaki kapsamlı deneyim ve uzmanlığına dayanmaktadır.

3. Bu davada sanıkları temsil eden Avukat Ziynet Özçelik tarafından ICJ'den, sanıkların kovuşturulması ve mahkumiyetlerinin uluslararası insan hakları hukuku ve standartlarına özellikle de ifade özgürlüğü standartlarına uygun olup olmadığı konusunda tavsiyede bulunması talep edilmiştir. Bu uzman görüşünün sanıklar tarafından istinaf mahkemesi önünde derdest olan davaya sunulacağı anlaşılmaktadır.

4. İstinaf Mahkemesi önündeki dava, Türk Ceza Kanunu'nun 216 (1) maddesinde düzenlenen halkın sosyal sınıf, ırk, din, mezhep veya bölge bakımından farklı özelliklere sahip bir kesimini, diğer bir kesimi aleyhine kin ve düşmanlığa tahrik etme suçundan yargılanan, mahkûm edilen ve hapis cezalarına çarptırılan 11 sanığı ilgilendirmektedir. Yargılama, Türk Tabipleri Birliği Merkez Konseyi'nin yaptığı iki

farklı açıklamaya dayanmaktadır. Tüm sanıklar Konsey üyesidir. (Bkz. olaylara ilişkin aşağıdaki Bölüm II).

5. Bu uzman görüşü, ifadenin suç olarak nitelendirilmesi ve kovuşturulmasına ilişkin uluslararası hukuk standartlarını incelemektedir. III. Bölümde, savaş propagandası, şiddete teşvik ve nefret ve düşmanlığı tahrik bağlamında ifade özgürlüğüne ilişkin uluslararası hukuk standartları ortaya konulmaktadır. IV. Bölüm, bu standartların mevcut davaya uygulanmasını tartışmaktadır.

II. Olaylar

6. Türk Tabipleri Birliği (TTB) 83.000'den fazla üyesi ile Türkiye'deki doktorların yaklaşık yüzde 80'ini temsil etmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 135. maddesi şöyledir: "Kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve üst kuruluşları; belli bir mesleğe mensup olanların müşterek ihtiyaçlarını karşılamak, meslekî faaliyetlerini kolaylaştırmak, mesleğin genel menfaatlere uygun olarak gelişmesini sağlamak, meslek mensuplarının birbirleri ile ve halk ile olan ilişkilerinde dürüstlüğü ve güveni hâkim kılmak üzere meslek disiplini ve ahlâkını korumak maksadı ile kanunla kurulan ve organları kendi üyeleri tarafından kanunda gösterilen usullere göre yargı gözetimi altında, gizli oyla seçilen kamu tüzel kişilikleridir." TTB, bu hükme uygun olarak 6023 sayılı Kanun ile kurulmuştur ve Türk Hukukunda kamu tüzel kişiliği olarak kabul edilmektedir.

7. TTB'nin ana yönetim organı 11 üyeden oluşan Merkez Konseyi'dir. Olaylar sırasındaki on bir TTB Merkez Konseyi üyesi şunlardır: 1. Mehmet Raşit Tükel, 2. Taner Gören, 3. Sinan Adıyaman, 4. Mehmet Sezai Berber, 5. Selma Güngör, 6. Bülent Nazım Yılmaz, 7. Funda Barlık Obuz, 8. Dursun Yaşar Ulutaş, 9. Ayfer Horasan, 10. Şeyhmus Gökalp ve 11. Hande Arpat.

8. Merkez Konseyi, 24 Ocak 2018'de "Savaş bir halk sağlığı sorunudur!" başlıklı bir basın açıklaması yapmıştır. Açıklama şu şekildedir:

"Biz hekimler uyarıyoruz:

Savaş, doğada ve insanda tahribat yapan, toplumsal yaşamı tehdit eden, insan eliyle yaratılan bir halk sağlığı sorunudur.

Her çatışma, her savaş; fiziksel, ruhsal, sosyal ve çevresel sağlık açısından onarılmaz sorunlara yol açarak büyük bir insani dramı da beraberinde getirir.

Yaşatmaya ant içmiş bir mesleğin mensupları olarak, yaşamı savunmanın, barış iklimine sahip çıkmanın birincil görevimiz olduğuna aklımızdan çıkarmıyoruz.

Savaşla baş etmenin yolu, adil, demokratik, eşitlikçi, özgür ve barışçıl bir yaşam kurmak ve bunu sürekli kılmaktır.

Savaşa hayır, barış hemen şimdi!¹

9. Cumhurbaşkanı, 26 Ocak 2018 tarihinde yaptığı açıklamada Konsey'i "terörist sevici" olmakla ve "yerli ve milli" olmamakla suçlamıştır. Parti üyelerine yaptığı konuşmada Cumhurbaşkanı, "Bugün operasyonun 7. günü. 343 terörist etkisiz hale getirildi. Bunlar tespit edilenler. Bundan rahatsız olan, sözde Türk Tabipler Birliği gibi bir kesim savaşa hayır diye kampanya yürütmek istiyor. Bu terörist sevicilerin bugüne kadar barışa evet dediklerini duymadık. Bunlar bugüne kadar güne doğuda, doğuda, vatandaşlarımız şehit edildi. İçeride olan terör uygulayıcılarına yönelik en ufak

¹ Türk Tabipleri Birliği, "Savaş bir halk sağlığı sorunudur" 24.01.2018, Bildiriye şuradan erişilebilir: <http://www.ttb.org.tr/125yc8b>

açıklama duyduk mu? Duymadık. Bunlar bu işin içindeler.”² Konsey, bu suçlamaları reddeden ayrı bir kamuoyu açıklaması yapmıştır. Bu açıklamada TTB, “TTB Merkez Konseyi bu süreçte bir hekim birliği tutumu ve sorumluluğuyla görüşlerini ifade etmiştir. Savaş, çatışma, terör operasyonu ve benzeri durumlarla ilgili hekimlik değerleri ve yıllar boyunca geliştirilen tutum bildireleri hiçbir farklı yoruma yer bırakmayacak kadar açıktır. TTB Merkez Konseyi’nin 24 Ocak tarihli açıklaması bütünüyle bu birikime sadık kalarak yapılmıştır” demiştir. Konsey ayrıca, kamu otoritelerinin ifade özgürlüğünü koruma ödevine de atıfta bulunmuştur: “TTB Merkez Konseyi bu bilgiler ışığında kamu otoritesine herkesin can güvenliğini güvence altına alacağı ve hiç kimseyi dışlamadan görüşlerini ifade edebileceği bir ortamı tesis etme görevini yerine getirme sorumluluğunu hatırlatır, bu vesileyle özgür, demokratik ve barış içerisinde bir Türkiye ve dünya özlemimizi bir kez daha paylaşıyoruz.”³

10. TTB Bildirisi, Ocak 2018’de, Türk ordusunun Afrin’e (Suriye) yönelik yürüttüğü “Zeytin Dalı Harekâtı” olarak bilinen askeri operasyonun sürdüğü bir dönemde yayınlanmıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın TTB’yi eleştiren konuşmasının ardından, İçişleri Bakanlığı tarafından resmi bir şikâyet yapılmış ve 19 Ocak 2018’de Ankara Başsavcılığı’nca TTB bildirisini hakkında ceza soruşturması başlatılmıştır. 30 Ocak’ta polis Konsey’in on bir üyesinin evlerine baskın düzenlemiş ve cep telefonları, bilgisayarlar ve kitaplar dahil olmak üzere bazı eşyalara el koymuştur. On bir Konsey üyesi gözaltına alınmış, Sinan Adıyaman, Ayfer Horasan ve Şeyhmus Gökalp 2 Şubat 2018’de, Mehmet Raşit Tükel, Taner Gören, Mehmet Sezai Berber, Selma Güngör, Bülent Nazım Yılmaz, Funda Barlık Obuz, Dursun Yaşar Ulutaş ve Hande Arpat ise 5 Şubat 2018 tarihinde serbest bırakılmıştır.

11. Daha sonra Konseyin onbir üyesi hakkında Cumhuriyet Savcısı tarafından “terör örgütünü desteklemek için propaganda yaymak”, “terör örgütünün propagandasını yapmak” ve “halkı nefret ve düşmanlığa tahrik” suçlarından iddianame düzenlemiştir. Sanıkların avukatları iddianameden sanıklar hakkında 2016 yılında Uluslararası Barış Günü’nde TTB tarafından yapılan bir başka açıklama ile ilgili olarak başka bir ceza soruşturması başlatıldığını öğrenmişlerdir. Türk ceza muhakemesi kanununa göre ikinci soruşturma ile ilgili olarak sanıklardan ayrı bir ifade alınması gerekirken, iki dosya birleştirilmiş ve ikinci suçlamayla ilgili olarak sanıkların savunması alınmadan tek bir iddianame düzenlenmiştir.⁴

12. 1 Eylül 2016 tarihli bildiriye Konsey, “... insanlığa karşı saldırılar, toplantılarımızı, Anadolu halkının en mutlu günlerinden biri olan düşünleri ve ülkenin muhalefet liderini hedef alıyor. Demokrasinin temel unsuru olan Parlatmentonun bombalanması ve hükümetin her türlü destekle kendi elleriyle beslediği gerici bir yapının darbe girişimi ile katledilen düzinelerce vatandaşımızın çektiği acılar dolayısıyla duyduğumuz öfke hala tazedir. (..) Tüm halkımızı sesimize güç vermeye, hayatlarımızı, çocuklarımızı, kardeşlerimizi bu kan politikasına feda etmemek, ve başka bir Dünya Barış Günü’nü acı ile karşılamamak, hem ülke içinde hem de sınırlarımızın ötesinde sosyal ve evrensel barışı bozan bu kan politikasına karşı sesimizi yükseltmek için Emek ve Demokrasi birliğine katılmaya davet ediyoruz” demiştir.

13. Sanıklar hakkında 01.10.2018 tarihinde “terör örgütünü desteklemek için propagandanın yayılması” ve “halkı nefret ve düşmanlığa tahrik” suçlarından

² “Cumhurbaşkanı Erdoğan’dan TTB’ye sert tepki”

<https://www.sabah.com.tr/gundem/2018/01/26/cumhurbaskani-erdogandan-ttbye-sert-tepki>

³ Türk Tabipleri Birliği’nin 26.01.2018 tarihli açıklaması için bkz. <http://www.ttb.org.tr/725yc89>

⁴ Ceza Muhakemesi Kanunu’nun 174. maddesine göre suçun sübutuna etki edeceği mutlak sayılan mevcut bir delil toplanmadan düzenlenen iddianamenin iadesi öngörülmüştür. Sanıkların bildiriye ilişkin ifadelerinin bu nitelikte delil sayılması gerektiği konusunda kuşku yoktur.

iddianame düzenlenmiştir.⁵ İddianamede atıfta bulunulan deliller arasında Türk Silahlı Kuvvetlerinin Afrin operasyonu hakkında yorum yapan Kürdistan İşçi Partisi'ne (PKK / PYD / YPG) ait bazı internet siteleri, ANF web sitesinde yer alan ve Afrin operasyonuna karşı tutumların netleştirilmesine yönelik YPG'nin çağrısına ilişkin bazı haberler, TTB'nin bildirisini, bildiri aleyhine yapılan şikayetler, Halkların Demokratik Partisi (HDP) Ankara İl Başkanlığı tarafından TTB dahil birçok kuruma gönderilen ve bu kurumları ortak bir bildiri imzalamaya davet eden bir e-posta, X tarihli Gezi Parkı protestolarına ve "Terör örgütü" üyelerine ilişkin bazı fotoğraflar, Sur ilçesinde işlenen insan hakları ihlallerine ilişkin HDP kitapçığına ekli bir CD, sanıkların tweet'leri ve Facebook gönderileri ve sanıkların kütüphanelerinde bulunan bazı kitaplar yer almaktadır.

14. İddianamede, PKK / KCK'nın Afrin'deki askeri operasyonun durdurulmasına yönelik "çağrı ve emirleri" sonrasında HDP'nin, TTB Merkez Konseyine bir basın açıklaması gönderdiği ileri sürülmüştür. İddianameye göre TTB Merkez Konseyi, bu talep doğrultusunda ayrı bir açıklamada bulunmuştur. Savcıya göre, TTB, HDP'den bazı örgütleri hükümetin operasyonunu protesto etmeye davet eden bir e-posta aldığından, PKK / KCK terör örgütü tarafından Afrin'deki operasyonu durdurmak için web sitelerinde yapılan çağrılarının farkında olması gerekirdi. Savcı, 24 Ocak 2018'de yayınlanan bildiri ile Merkez Konseyinin bu çağrıları desteklediğini iddia etmiştir. İddianame ayrıca bildirinin, Afrin'de "terör örgütleri" ne karşı yürütülen operasyonun aslında sivilleri hedef aldığına ima ettiğini iddia etmiştir.

15. İddianamede ayrıca TTB Genel Merkezinde bulunan bazı fotoğraf ve raporlara da yer verilmiştir. Bunlar arasında Gezi olaylarından bazı fotoğraflar, İnsan Hakları Derneği ve Türkiye İnsan Hakları Vakfı tarafından hazırlanan raporlar ve HDP'nin Türkiye'nin Güneydoğusunda yürütülen operasyonlarla ilgili raporları yer almaktadır. Bu belgelerin TTB Merkez Konseyi üyeleri aleyhindeki suçlamayla nasıl bir bağlantısının olduğu açık değildir.

16. Ankara 32. Ağır Ceza Mahkemesi, 3 Mayıs 2019 tarihinde, iddianamede yer verilen iki bildirinin, terör örgütünün şiddet veya tehdit içeren yöntemlerini övmeye içermediğinden terör propagandası teşkil etmediği sonucuna varmış ve hakimlerin beraatine karar vermiştir. Ancak Mahkeme, Merkez Konseyi üyelerinin, halkın sosyal sınıf, ırk, din, mezhep veya bölge bakımından farklı özelliklere sahip bir kesimini, diğer bir kesimi aleyhine alenen kin ve düşmanlığa tahrik ettiği ve bu nedenle kamu güvenliği açısından açık ve yakın bir tehlikenin ortaya çıktığı sonucuna ulaşmıştır. Mahkeme her sanığı iki ayrı bildiri dolayısıyla halkı kin ve düşmanlığa tahrik ettiği gerekçesiyle ikişer kez 10 ay hapis cezasına çarptırmıştır.

17. Afrin operasyonuna ilişkin bildiriyle ilgili olarak Mahkeme, "savaş bir halk sağlığı sorunudur" ifadesinin kendi başına bir suç teşkil etmediğini kabul etmiştir. Ancak Mahkeme'ye göre, Konsey üyeleri güvenlik güçlerinin "terör örgütlerine" karşı meşru operasyonlarını sivillere karşı hukuksuz bir saldırı olarak tasvir etmişlerdir. Mahkeme, ayrıca benzer açıklamaların daha önce "terör örgütleri" ve onların medya organları tarafından yayımlandığını kaydetmiştir. Hakimlerin sosyal konumu göz önüne alındığında, Mahkeme, TTB tarafından yapılan açıklamaların halk üzerindeki etkisinin yüksek olduğu sonucuna varmıştır. Mahkeme bu gözlemlerin ardından,

⁵ TCK m. 216: (1) Halkın sosyal sınıf, ırk, din, mezhep veya bölge bakımından farklı özelliklere sahip bir kesimini, diğer bir kesimi aleyhine kin ve düşmanlığa alenen tahrik eden kimse, bu nedenle kamu güvenliği açısından açık ve yakın bir tehlikenin ortaya çıkması halinde, bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.

(2) Halkın bir kesimini, sosyal sınıf, ırk, din, mezhep, cinsiyet veya bölge farklılığına dayanarak alenen aşağılayan kişi, altı aydan bir yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.

(3) Halkın bir kesiminin benimsediği dini değerleri alenen aşağılayan kişi, fiilin kamu barışını bozmaya elverişli olması halinde, altı aydan bir yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.

askeri operasyon Türkiye'nin milli güvenliğini korumak için yapılmış olmasına rağmen, "terör örgütleri"nin operasyonların sivillere karşı yürütüldüğü yönündeki bakış açısının TTB tarafından yapılan açıklamalarla güçlendirildiği sonucuna varmıştır. Mahkemeye göre, bu yanlış anlatım dolayısıyla Kürt kökenli Türk vatandaşları, operasyonun Kürt sivillere karşı yürütüldüğünü düşünmüş olabilirler. Sonuç olarak Mahkeme, bildirin halkın bir kesimini başka bir kesimine karşı kin ve düşmanlığa tahrik ettiğine ve Türk Ceza Kanunu'nun 216. maddesinde öngörülen suçu oluşturduğuna karar vermiştir.

18. 1 Eylül 2016 Dünya Barış Günü'nde yapılan ikinci açıklamayla ilgili olarak da Mahkeme benzer gözlemlerde bulunmuştur. Mahkeme, güvenlik güçlerinin şehirleri patlayıcı ve mühimmattan temizlemek için hendekleri kapatmak amacıyla "terör örgütlerine" karşı operasyonlar yürüttüğünü belirtmiştir. Ancak Mahkeme'ye göre, TTB yaptığı açıklamayla halkı yanlış yönlendirmiş ve güvenlik güçlerinin sivillere karşı operasyonlar yürüttüğü algısını yaratmıştır. Ağır Ceza Mahkemesi ayrıca bildirin "silahlı terör örgütünün eylemlerini kınayan tek bir kelime ya da bunu ima eden bir cümle" içermediğini belirtmiştir. Mahkeme, bu tutumun, "PKK / KCK / YPG'ye karşı meşru operasyonları katliam ve sivil halka yönelik gayri meşru saldırı olarak gösteren terör örgütü propagandasını güçlendirdiğini" belirtmiştir. Mahkeme, aynı şekilde bu bildirin de Kürt kökenli Türk vatandaşlarının operasyonun Kürt sivillere karşı yürütüldüğünü düşünmelerine neden olduğu sonucuna varmıştır.

19. Hande Arpat ayrıca, üç Facebook paylaşımıyla ilgili olarak terör örgütünü destekleyen propagandayı yayınlamak suçundan 18 ay 22 gün hapis cezasına çarptırılmıştır.

III. Uluslararası Hukuk Standartları

20. Türkiye aşağıdaki temel insan hakları sözleşmelerine taraftır: Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi (UMSHS), Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW-KKAÖS), Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi (CERD-IAÖS), Tüm Göçmen İşçilerin ve Aile Üyelerinin Haklarının Korunmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme (CMW-GİS), Çocuk Hakları Sözleşmesi (ÇHS), Engellilerin Hakları Sözleşmesi (EHS) ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS).

21. Anayasanın 90. maddesine göre, "usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri geçerli olacaktır". Dolayısıyla, Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası insan hakları anlaşmalarıyla çelişen kararlar Anayasayı da ihlal edecektir.

22. Benzer şekilde, Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesinin 27. maddesinde de belirtildiği gibi, bir Devletin bir antlaşmadan kaynaklanan yükümlülüğünü yerine getirmeme konusunda kendi iç hukukuna dayanamaması temel bir uluslararası hukuk ilkesidir.

23. Ne iddianamede ne de Ağır Ceza Mahkemesi kararında savaş propagandası, şiddete teşvik ve nefret söylemi ile ilgili uluslararası hukuk ve standartlara değinilmemiştir. Bu uzman görüşünde (mütalaa) bundan sonra uluslararası hukuk ve standartlar ele alınacaktır.

A. İfade Özgürlüğünün Korunması ve Meşru Sınırlamalar

24. İfade ve düşünce özgürlüğü UMSHS'nin 19. maddesinde güvence altına alınmıştır. Madde şöyledir:

1. Herkes, kimsenin müdahalesi olmaksızın istediği düşünceye sahip olma hakkına sahiptir.
2. Herkes ifade özgürlüğü hakkına sahiptir; bu hak herkesin ülkesel sınırlara bağlı olmaksızın her çeşit bilgiyi ve fikri, sözlü, yazılı ya da basılı biçimde, sanat eserleri şeklinde ya da kendi seçeceği herhangi bir başka biçimde araştırma, edinme ve yayma özgürlüğünü de içerir.
3. Bu maddenin ikinci fıkrasında öngörülen hakların kullanılması, özel bazı ödev ve sorumlulukları da beraberinde getirir. Dolayısıyla bu hak belli sınırlamalara tabi tutulabilir, ancak, bu sınırlamaların kanunla öngörülmüş olması ve;
 - a) Başkalarının haklarına ve itibarına saygı ve;
 - b) Ulusal güvenliğin, kamu düzeninin ya da kamu sağlığı ve genel ahlakın korunması bakımından gerekli olması zorunludur.

25. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi de benzer şekilde ifade özgürlüğünü korur. 10. Madde şöyledir:

1. Herkes ifade özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak, kamu makamlarının müdahalesi olmaksızın ve ülke sınırları gözetilmeksizin, kanaat özgürlüğünü ve haber ve görüş alma ve de verme özgürlüğünü de kapsar. Bu madde, Devletlerin radyo, televizyon ve sinema işletmelerini bir izin rejimine tabi tutmalarına engel değildir.
2. Görev ve sorumluluklar da yükleyen bu özgürlüklerin kullanılması, yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda ulusal güvenliğin, toprak bütünlüğünün veya kamu güvenliğinin korunması, kamu düzeninin sağlanması ve suç işlenmesinin önlenmesi, sağlığın veya ahlakın, başkalarının şöhret ve haklarının korunması, gizli bilgilerin yayılmasının önlenmesi veya yargı erkinin yetki ve tarafsızlığının güvence altına alınması için gerekli olan bazı formaliteler, koşullar, sınırlamalar veya yaptırımlara tabi tutulabilir.

26. Dolayısıyla, her iki antlaşma da ifade özgürlüğünün sınırlandırılmasına belli koşullar altında izin vermektedir. Sınırlamalar;

- Kanun ile öngörülmüş,
- (UMSHS) 19 (3) ve (AİHS) 10 (2) maddelerde öngörülen meşru amaçlardan birine dayalı olarak,
- Bu amaçları gerçekleştirmek için gerekli ve orantılı, yani amaca ulaşmak için en az kısıtlayıcı araç ile gerçekleştirilmiş olmalıdır.

27. Sonuç olarak, İnsan Hakları Komitesi tarafından vurgulandığı gibi, "bir Taraf Devlet ifade özgürlüğünü sınırlandırmak için meşru bir amaca dayandığında, somut tehdidin niteliğini ve buna karşı alınan önlemin gerekliliğini ve ölçülülüğünü spesifik olaya özgü olarak bireysel bir şekilde ortaya koymalı, özellikle de ifade ve tehdit arasında doğrudan ve yakın bir ilişki olduğunu göstermelidir."

28. UMSHS'nin 19 (3). maddesinde öngörülen sınırlamalara ek olarak, UMSHS'nin 20. maddesi sınırlı iki konudaki ifadelerin yasaklanmasını gerektirmektedir:

1. Her türlü savaş propagandası kanunla yasaklanacaktır.
2. Her türkü, ayrımcılığa, düşmanlığa veya şiddete teşvik eden ulusal, ırksal veya dini nefretin savunulması kanunla yasaklanacaktır.

29. UMSHS'nin bağlayıcı yorumunu yapma yetkisine sahip, sorumlu denetim organı olan BM İnsan Hakları Komitesi, 19. Maddeye ilişkin 34 Nolu Genel Yorumunda 19. ve 20. maddeler arasındaki ilişkiyi ortaya koymuştur:

50. 19 ve 20. maddeler birbirleriyle uyumludur ve birbirlerini tamamlarlar. 20. maddede yer alan fiillerin tümü, 19. maddenin 3. fıkrası uyarınca sınırlamaya tabidir. Bu nedenle, 20. maddeye dayanılarak gerekçelendirilen bir sınırlamanın 19. maddenin 3. fıkrasına da uyması gerekir.

51. 20. maddede yer alan fiilleri, 19. maddenin 3. fıkrası uyarınca sınırlamaya tabi tutulabilecek diğer fiillerden ayıran şey, Sözleşme'nin 20. maddede belirtilen fiiller için, Devletin alması gereken spesifik tedbiri belirtmiş olmasıdır: bu fiillerin kanunla yasaklanması. Ancak bu kapsamda, 20. madde, 19. maddeye göre özel hüküm (lex specialis) olarak kabul edilebilir.

30. Bu bağlamda, 19'uncu maddede belirtilen sınırlama nedenleri- başkalarının haklarına veya itibarlarına saygı ve ulusal güvenliğin veya kamu düzeninin (ordre public) ya da kamu sağlığı veya genel ahlakın korunması- 20. madde ile birlikte okunmalıdır.

31. UMSHS'nin 19. ve AİHS'nin 10. maddeleri oldukça geniş bir ifade yelpazesini korumaktadır. İnsan Hakları Komitesi, 19. maddenin 2. paragrafının "Taraf Devletlerin, sınırlara bakılmaksızın her türlü bilgi ve fikri arama, alma ve verme hakkı da dahil olmak üzere ifade özgürlüğü hakkını garanti etmesini gerektirdiğini belirtmiştir. Bu hak, 19. maddenin 3. fıkrası ve 20. maddede yer alan hükümlere tabi olarak, başkalarına aktarılacak her biçimdeki fikir ve düşünce alışverişinin ifade edilmesini ve erişilmesini kapsar. Bu; siyasi söylemleri, kamusal meselelere ilişkin olarak bireylerin şahsi yorumlarını, propagandayı, insan hakları tartışmalarını, gazeteciliği, kültürel ve sanatsal ifadeleri, öğretim ve dini söylemleri kapsar. ... 2. paragrafın kapsamına oldukça saldırgan olarak kabul edilebilecek ifadeler de girer, ancak bu ifadeler 19. maddenin 3. fıkrası ve 20. madde hükümlerine göre sınırlandırılabilir."

32. İnsan Hakları Komitesi, ifade özgürlüğü sınırlamalarının "asla çok partili demokrasinin, demokratik ilkelerin ve insan haklarının savunuculuğunun engellenmesini meşrulaştırmak amacıyla kullanılmayacağını" belirtmiştir.⁶ Bir ifadenin şiddete teşvik veya etnik nefreti kışkırtma gibi izin verilen sınırlamalara tabi olmadığı durumlarda Devletler, kamu düzenini ve güvenliğini korumaya gerekçesiyle, ceza yasalarına dayanarak kamuoyunun genel çıkarları ilgilendiren konularda bilgilendirme hakkını kısıtlayamazlar.⁷

33. Gerçekten de, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından karar bağlanan Fatullayev/Azərbaycan davasında, başvuru, ülkenin ABD ile yakın ittifakının Azerbaycan'ın olası bir ABD-İran savaşına dahil olmasına neden olacağına işaret ederek Azerbaycan Hükümetinin iç ve dış politik uygulamalarını eleştirmiştir. Yazar ayrıca, İran'ın Azerbaycan topraklarında yer alan bir dizi tesisi bombalayarak karşılık vereceği böyle bir farazi savaş senaryosu önermiştir. AİHM, makaleyi siyasi ifade olarak nitelendirmiş ve yerel mahkemelerin kamu yararı ile ilgili konulardaki tartışmalara ilişkin olarak yerel otoritelere tanınabilecek takdir yetkisini aştığı sonucuna varmıştır.⁸

⁶ MSHS, Genel Yorum No: 34, para.23

⁷ Bkz. Sürek ve Özdemir / Türkiye [BD], nos. 23927/94 and 24277/94, 08.07.1999, para. 63; Erdoğan / Türkiye, no. 25723/94, ECHR 2000-VI, para. 71.

⁸ Fatullayev / Azerbaycan, no. 40984/07, 22.4.2010, para.128.

34. AİHM ayrıca, hükümete yönelik eleştiriler için izin verilen alanın, özel bir vatandaş ya da bir politikacıya göre daha geniş olduğunu belirtmiştir. Demokratik bir sistemde, hükümetin eylemleri veya ihmalleri sadece yasama ve yargı organlarının değil, aynı zamanda kamuoyunun da yakın denetimine tabi tutulmalıdır. Dahası, hükümetin işgal ettiği hâkim konumu, onun muhaliflerin haksız saldırılarına ve eleştirilerine bile yanıt verirken, özellikle başka yolların mevcut olduğu durumlarda, cezai yollara başvurmadan kaçınmasını gerektirir.⁹

B. "Savaş Propagandası ve Barış Savunuculuğu"

35. Dolayısıyla, savaş ve askeri operasyonlarla ilgili görüşlerin ifadesi 19. maddenin koruması altındadır. Aslında yukarıda belirtildiği gibi, UMSHS'nin 20. maddesine göre "Her türlü savaş propagandası kanun tarafından yasaklanmalıdır". Bu nedenle, taraf devletlerin savaş propagandasına karşı koruma konusunda pozitif bir ödevi vardır ve savaşı eleştiren görüşleri yasaklamaya ve cezalandırmaya çalışırsa bu ödevini ihmal edecektir. İnsan Hakları Komitesi, 20. maddeye ilişkin Genel Yorumunda, savaş propagandasının yasaklanmasının, 19'uncu maddede öngörülen ve kullanımı özel bir ödev ve sorumluluk gerektiren ifade özgürlüğü hakkıyla tam olarak uyumlu olduğunu açıklığa kavuşturmuştur.¹⁰

36. AİHS, UMSHS'ye¹¹ benzer şekilde savaş propagandasını açıkça yasaklamamakla birlikte, Sözleşmenin Önsözünde temel özgürlüklerin adalet ve barışın temeli olduğu belirtilmektedir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), Garaudy/Fransa davasında, adalet ve barış da dahil olmak üzere, Sözleşmenin temel değerlerine aykırı ifadelerin Sözleşme tarafından korunmadığını açıkça belirtmiştir.¹² Hizb-ut Tahrir ve Diğerleri/Almanya davasında AİHM, uluslararası çatışmaların barışçıl yollarla çözümüne ve insan yaşamının kutsallığına bağlılığın da Sözleşmenin kurucu ilkeleri olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle, AİHM, bir Devletin şiddet yoluyla yıkılmasını ve sakinlerinin sürülmesini ve öldürülmesini amaçlayan ifadelerin Sözleşme kapsamında korunamayacağı sonucuna varmıştır.¹³

37. O halde, savaş propagandasının AİHS ile bağdaşmadığı sonucuna varılabilir. Önsözde, adalet ve barış, temel hakların kullanılması yoluyla ulaşılabilecek hedefler olarak görüldüğünden, barışı savunan ifadelerin AİHS sisteminde korunduğu karine olarak kabul edilmelidir.

38. Savaş karşıtı beyanlar genellikle beyanda bulunanın hükümet politikalarını ve uygulamalarını eleştirmesini gerektirir. Bu tür ifadeler daha önce belirtildiği gibi hem UMSHS hem de AİHS tarafından korunan politik ifade kategorisine girer. AİHM, Sözleşmenin 10(2) maddesi kapsamında siyasi ifadeler ve kamu yararını ilgilendiren tartışmalar konusunda çok kısıtlı bir sınırlama alanı bulunduğunu belirtmiştir.

⁹ Bkz. İncal / Türkiye, 09.06.1998, Reports 1998-IV, para. 54.

¹⁰ Genel Yorum No.11: Savaş propagandasının ve ulusal, ırksal ve dinsel nefretin kışkırtılmasının yasaklanması (m.20): 29/07/1983, MSHS, Genel Yorum No. 11. (Genel Yorumlar), para.2.

¹¹ Bkz. UMSHS'nin Önsöz'ü "Birleşmiş Milletler Şartı'nda açıklanan ilkelere uygun olarak, insanlık ailesinin tüm üyelerinin doğal onurunun ve eşit ve devredilemez haklarının tanınmasının dünyadaki özgürlük, adalet ve barışın temeli olduğunu göz önünde bulundurarak".

¹² Garaudy / Fransa (dec.) , no. 65831/01, 24.6.2003.

¹³ Hizb ut-Tahrir ve Diğerleri / Almanya, (dec.), no. 31098/08, 12.6.2012, para. 73. Ayrıca bkz. Kasymakhunov ve Saybatalov / Rusya, no. 26261/05, 14.3.2013, para. 106.

C. "Nefret Söylemi"ne dayalı Sınırlamalar

39. Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin 20 (2) maddesi, yasaklaması gereken ifadeleri çok sınırlı bir şekilde "ayrımcılığa, düşmanlığa veya şiddete teşvik eden herhangi bir ulusal, ırksal veya dini nefret savunusu" şeklinde tanımlamaktadır. BM İnsan Hakları Komitesi, böyle bir "nefret söylemi" propagandasının yasaklanmasının, UMSHS'nin 19(3) maddesinde yer alan ve ifade özgürlüğünün yalnızca "kanunla öngörülmesi ve (a) başkalarının hak ve itibarının korunması; (b) ulusal güvenliğinin kamu düzeninin, kamu sağlığının ve genel ahlakın korunması için gerekli olması hallerinde" sınırlandırılmasına olanak tanıyan sınırlamalara tabi olması gerektiğine karar vermiştir. Bu durumda şu husus dikkate alınmalıdır: "herhangi bir taraf Devlet ifade özgürlüğünden yararlanılmasına sınırlama getirdiğinde, bu sınırlamaların hakkın kendisini tehlikeye düşürmemesi gerekir. Bu bağlamda Komite, hakla sınırlama, normla istisna arasındaki ilişkinin tersine çevrilmemesi gerektiğini hatırlatır".

1. Tanımlar

40. Uluslararası hukukta "nefret söylemi" teriminin evrensel olarak kabul edilmiş bir tanımı bulunmamaktadır. BM'nin ifade özgürlüğü Özel Raportörünün, BM Genel Kurulu'na sunduğu 2019 raporunda işaret ettiği gibi, geleneksel uluslararası hukukta tanımı bulunmayan kısa "nefret söylemi" ibaresi, çifte belirsizliğe sahiptir. Onun muğlaklığı ve anlamı konusunda uzlaşma bulunmaması, çok geniş bir alanda meşru ifadelere müdahale edilmesine dayanak sağlamak için kötüye kullanılabilir."

41. Ayrımcılığa, düşmanlığa veya şiddete teşvik eden ulusal, ırksal veya dini nefretin savunulmasının yasaklanmasına ilişkin BM Rabat Eylem Planı¹⁴, "Nefret" ve "düşmanlığı", hedef kitleye yönelik yoğun, akıl dışı, aşağılama, husumet ve iğrenme duygularına atıfta bulunarak tanımlar; "savunuculuk" terimi, hedef gruba karşı açıkça nefreti teşvik etme niyetini gerektirdiği şeklinde anlaşılmalıdır; ve "kışkırtma" terimi, ulusal, ırksal veya dini gruplara mensup kişilere karşı yakın bir ayrımcılık, düşmanlık veya şiddet riski oluşturacak nitelikteki bu gruplara yönelik açıklamaları ifade eder.¹⁵

42. Irkçılık ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu'nun 15 No'lu Genel Politika Tavsiye Kararının önsözüne göre, nefret söylemi "herhangi bir biçimde, bir kişinin veya bir grup insanın karalanması, nefret edilmesi veya kötülenmesinin savunulması, teşviki veya tahrik edilmesi, aynı şekilde bir kişi ya da gruba yönelik taciz, aşağılama, olumsuz klişeleştirme, damgalama, tehdit, ve bütün bu nitelikteki ifadelerin herhangi bir şekilde "ırk, renk, nesep, ulusal veya etnik köken, yaş, özürüllük, dil, din veya inanç, cins, cinsiyet, cinsiyet kimliği, cinsel yönelim ve diğer kişisel özellikler veya statüye" dayanarak meşrulaştırılması; ya da mahkemeler tarafından meydana geldiği tespit edilen soykırım suçlarının, insanlığa karşı suçların veya savaş suçlarının inkar edilmesi, önemsizleştirilmesi, meşrulaştırılması veya hoş görülmesi, ve bu suçlardan mahkum olmuş kişilerin yüceltilmesi" şeklinde tanımlanabilir.

43. Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi tarafından kabul edilen nefret söylemine ilişkin 97/20 sayılı Tavsiye Kararı, nefret söylemini "ırksal nefreti, yabancı düşmanlığını, anti-Semitizm ya da saldırgan milliyetçilik ve ırk üstünlüğü savunusu, azınlıklara, göçmenlere ve göçmen kökenli insanlara karşı ayrımcılık ve düşmanlık da dahil olmak üzere hoşgörüsüzlüğe dayanan diğer nefret şekillerini yayan, kışkırtan, teşvik eden ya da meşrulaştıran tüm ifade biçimleri" şeklinde tanımlamaktadır.

¹⁴ Eylem Planı, 2013 yılında BM İnsan Hakları Yüksek Komiserinin himayesinde toplanan üst düzey insan hakları uzmanlarından oluşan grubun tartışmalarının ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

¹⁵ A/HRC/22/17/Add.4, ek, dipnot 5

2. Meşru Sınırlamalar

44. Yukarıda da vurgulandığı gibi, "nefret söylemi" ne dayalı herhangi bir sınırlama, uluslararası hukukta ifade özgürlüğü hakkının meşru bir şekilde sınırlanmasına ilişkin üçlü teste uygun olmalıdır: sınırlama kanuna dayanmalı, UMSHS'nin 19 (3) ve AİHS'in 10 (2) maddelerinde belirtilen meşru bir amaç gütmeli; ve gerekli ve ölçülü olmalıdır. Gerçekten de, bazı durumlarda hükümete karşı eleştiriler izin verilen sınırları aşarak şiddeti tahrike dönüştürürse de, uluslararası hukuk ve içtihatlar, bunun yalnızca çok istisnai koşullar altında gereklilik ve orantılılık gereksinimlerini karşılayacağını göstermektedir.

45. BM İnsan Hakları Komitesi, bir Taraf Devletin, her halükarda, 3. paragrafta listelenen ve ifade özgürlüğünün sınırlandırılmasının nedeni olarak gösterilen dayanağa yönelik tehdidin gerçek mahiyetini somut olay bazında ortaya koyması gerektiğine karar vermiştir¹⁶.

46. BM ifade özgürlüğü Özel Raportörü, "kritik noktanın, Sözleşmenin 20 (2) maddesine göre ifadesi yasaklanacak olan kişinin, savunması tahrik teşkil eden savunucu" olduğunu vurgulamıştır. Ayrımcılığı, düşmanlığı veya şiddeti tahrik eden nefreti savunmayan, örneğin bir azınlığı hatta bir dinsel doktrinin veya tarihsel bir olayın saldırgan yorumunu savunan bir kişi veya konuyla ilgili farkındalığı artırmak ya da olayı bildirmek amacıyla nefret ve tahrik örneklerini paylaşan bir kişi, 20. madde (veya insan hakları hukukunun herhangi bir hükmü) uyarınca susturulmamalıdır. Böyle bir ifade, Devlet ifadeye katılmasa hatta bu ifadeyi rahatsız edici bulsa bile, Devlet tarafından korunmalıdır."¹⁷

47. Ayrımcılığa, düşmanlığa veya şiddete teşvik eden ulusal, ırksal veya dini nefretin savunulmasının yasaklanmasına ilişkin Rabat Eylem Planı, uluslararası insan hakları standartları ve içtihadına dayanarak bir "nefret" in UMSHS'nin 20.2 maddesi uyarınca yasak eşiğine ulaşmış olduğunu değerlendirmek üzere altı ölçütlü bir test geliştirmiştir:

"(a) **Bağlam**: Bağlam, belirli ifadelerin hedef gruba karşı ayrımcılık, düşmanlık veya şiddeti teşvik edip edemeyeceğini değerlendirirken büyük önem taşımaktadır ve hem niyet hem de nedensellik üzerinde doğrudan bir etkisi olabilir. Bağlamın analizi, konuşma eylemini, konuşmanın yapıldığı ve yayıldığı anda hakim olan sosyal ve politik bağlamın içine yerleştirmelidir;

(b) **Konuşmacı**: Konuşmacının toplumdaki konumu ya da statüsü, özellikle de kişinin ya da kurumun, konuşmanın muhatabı olan dinleyici nezdindeki pozisyonu dikkate alınmalıdır;

(c) **Kast**: Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin 20. maddesi kastı aramaktadır. Bir fiilin Sözleşme'nin 20. maddesi uyarınca bir suç teşkil etmesi için bu madde salt dağıtım veya dolaşımdan ziyade "savunuculuk" ve "teşvik" aradığından, ihmal ve dikkatsizlik yeterli değildir. Bu açıdan, konuşma fiilinin amacı ve konusu ile dinleyici arasında üçlü bir ilişkinin etkinleştirilmesini gerektirir.

(d) **İçerik ve biçim**: Konuşmanın içeriği, mahkemenin müzakerelerinin kilit odaklarından birini oluşturur ve kışkırtmanın kritik bir unsurudur. İçerik analizi, konuşmanın kışkırtıcılık derecesi ve doğrudanlığının yanı sıra biçimini,

¹⁶ İnsan Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 34 (2011), para.36.

¹⁷ BM Özel Raportörü raporu, para.10.

üslubunu, konuşmada dile getirilen argümanların doğasını ve ileri sürülen argümanlar arasında bulunması gereken dengeyi kapsar;

(e) **Konuşmanın kapsamı:** Kapsam, konuşmanın erişim potansiyeli, kamusal niteliği, etkisi ve dinleyici sayısı gibi unsurları içerir. Dikkate alınacak diğer unsurlar arasında konuşmanın halka açık olup olmadığı, hangi yaygınlaştırma araçlarının kullanıldığı, örneğin tek bir broşür mü basıldı yoksa ana akım medyada ve internette mi yayınlandığı, iletişimin sıklığı, miktarı ve kapsamı, tahrik nedeniyle dinleyicilerin harekete geçme araçlarına sahip olup olmadığı, ifadenin (ya da çalışmanın) kısıtlı bir ortamda ya da genel olarak herkesin erişebileceği şekilde mi yayınlandığını içerir;

(f) **Harekete geçirme ihtimali ve yakınlığı:** Tahrik, tanımı gereği, bir tehlike suçudur. Konuşmanın suç teşkil etmesi için, tahrik konuşması ile savunulan eylemin işlenmesi gerekmez. Bununla birlikte, bir dereceye kadar zarar riski tanımlanmalıdır. Bu, mahkemelerin, konuşmanın, hedef gruba yönelik olarak fiili bir eylem başlatabileceği konusunda makul bir olasılık olduğunu ortaya koymaları gerektiği anlamına gelmektedir, ayrıca söz konusu nedenselliğin oldukça doğrudan olması gerekir.¹⁸

48. AİHM, yerel yargı makamlarının, konuşmanın metni veya içeriğinin yanı sıra yapıldığı daha geniş bağlamı da dikkate almasını istemektedir. İfadenin bağlamı, konuşmayı kimin dile getirdiği, nerede ve ne zaman yapıldığı, hedef kitlesi, ifadenin şiddete, nefrete veya hoşgörüsüzlüğe yol açma konusunda gerçek ve yakın bir tehlikenin bulunup bulunmadığı da dahil olmak üzere birçok faktörün değerlendirilmesini içerir. Bununla birlikte, bir ifadenin hükümete karşı sert ve eleştirel olması ve hatta tek taraflı olması, onun tahrik teşkil ettiği anlamına gelmez. Bu bağlamda, AİHM, aşağıda belirtilen ifadelerin izin verilen sınırı aşmadığına karar vermiştir: Kürdistan'ın Türk Devleti tarafından bir koloni haline getirildiği; Türk Devletinin "siyasi, askeri, kültürel [ve] ideolojik" bakımdan "Kürdistan"ı ezdiği şeklinde tasvir edilmesi; "faşist hareketin" gelişiminde Kürtlere karşı "ırkçı inkar politikası"nın kullanılması;¹⁹ "hesapları görme zamanı geldi" diyerek Kürt hareketinin amaçlarının romantikleştirilmesi; Türkiye Cumhuriyeti'nden "terörist devlet" olarak bahsedilmesi²⁰; Devletin "askeri hareketini" "gerillaya karşı kirli savaş" ve "Kürt halkına karşı açık savaş" şeklinde nitelemek²¹; "Kürdistan yanıyor" demek ve "olayları soykırım olarak tanımlamak"²²; Devletin "katliam" yaptığını iddia etmek veya çatışmayı "savaş" olarak tanımlamak²³.

49. AİHM tarafından, konuşmanın niteliğine bağlı olarak, nefret söylemiyle mücadelede iki farklı yaklaşım benimsenmiştir. AİHM, ilk olarak, konuşma Sözleşmenin temel değerlerini inkâr ediyorsa nefret söylemini 17. madde uyarınca Sözleşme'nin korunmasının dışında tutmaktadır (Kategori 1) ya da nefret söyleminin temel hakları yok etmeye yönelmemişse, Sözleşme'nin 10. maddesi uyarınca orantılılık ve gereklilik testlerini uygulamaktadır (Kategori 2).

50. Kategori 1 nefret söylemi, şiddete teşvik ve terörist faaliyetlere destek²⁴, Holokost'u inkâr eden ya da Nazi yanlısı bir politikayı meşrulaştıran²⁵ ifadeleri içerir. Diğer bazı davalarda AİHM, etnik, dinsel ve ırksal nefreti Kategori 1'de kapsamında sınıflandırmıştır.

¹⁸ BM Rabat Eylem Planı, para.29, BM İfade Özgürlüğü Özel Raportörü tarafından desteklenmiştir.

¹⁹ Başkaya ve Okçuoğlu / Türkiye, no. 23536/94, 08.7.1999, para. 64.

²⁰ Sürek / Türkiye (no. 4), no. 24762/94, 08.7.1999, para. 56

²¹ Erdoğan / Türkiye, no. 25723/94, 15.6.2000, para. 62.

²² Şener / Türkiye, no. 26680/95, 18.7.2000, para. 44.

²³ Karkin / Türkiye, no. 43928/98, 23.9.2003.

²⁴ Roj TV A/S / Danimarka, No. 24683/14, 17/04/2018.

²⁵ Lehideux ve Isorni / Fransa, 23.09.1998, Reports of Judgments and Decisions 1998-VII, para. 50; Garaudy / Fransa (dec.), no. 65831/01, ECHR 2003-IX; Williamson / Almanya, no. 64496/17, 08.01.2019.

51. Pavel Ivanov/Rusya davasında, başvurucu Yahudi toplumunu Rusya'daki kötülüğün kaynağı olarak gösteren bir dizi makale yazmış ve yayınlamıştır. Tüm bir etnik grubu Rus halkına karşı bir komplo kurmakla suçlamış ve Yahudi liderliğine faşist bir ideoloji atfetmiştir. Hem yayınlarında hem de duruşmada sözlü sunumlarında sürekli olarak Yahudilerin insan onuru hakkına sahip olmadığını ileri sürmüştür. AİHM, AİHS'nin 17. maddesine dayanarak, başvurucunun AİHS'nin 10. maddesinin sağladığı korumadan yararlanamayacağına karar vermiştir.²⁶

52. Erken dönem başvurularından Glimmerveen ve Haqenbeek/Hollanda davasında, başvurucular Surinamlıların, Türklerin ve diğer göçmen işçilerin Hollanda'dan çıkarılmasını savunan aşırı sağcı bir partinin üyeleridir. Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, ırkçı siyasi görüşlerin ifade edilmesinin Sözleşme'nin 17. maddesi anlamında faaliyet teşkil ettiğine karar vermiştir.²⁷

53. Norwood/Birleşik Krallık davasında başvurucu aşırı sağcı bir partinin üyesidir. Kasım 2001 ve 9 Ocak 2002 tarihleri arasında birinci kattaki dairenin penceresinde İkiz Kulelerin alevler içindeki bir fotoğrafını, "İslam Britanya dışına- Britanya Halkını Koru" yazısını ve yasak işareti ile bir hilal ve yıldız sembolü içeren büyük bir posteri sergilemiştir. AİHM, posterdeki kelimelerin ve resimlerin Birleşik Krallık'taki tüm Müslümanlara yönelik genel bir saldırı ifadesi olduğunu belirtmiştir. Dini bir gruba karşı böyle genel ve grubu bir bütün olarak ciddi bir terör eylemiyle ilişkilendiren şiddetli bir saldırının, özellikle hoşgörü, sosyal barış ve ayrımcılık yasağı gibi Sözleşmenin koruduğu değerlerle bağdaşmayacağına karar vermiştir.²⁸

54. Kategori 2 davalarında AİHM, bazen başvuruları kabul edilemez bulurken, bazı durumlarda sınırlamanın taraf devletin takdir yetkisi içinde kaldığına karar vermiştir. 10. Madde kapsamında ihlal bulunmayan tüm davaların ortak özelliği, belirli bir gruba yönelik nefretin çok açık bir şekilde ifade edilmiş olmasıdır.

55. Uluslararası hukukta sınırlandırılabilen haklar için geliştirilen üçlü testi, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, BM İnsan Hakları Komitesi gibi, 10. madde kapsamında nefret söylemi yasaklarına uygulamaktadır. 10 (2) kapsamında ifadelere yönelik yasaklamalar, 'kanun tarafından öngörülmüş'; başkalarının haklarının korunması da dahil olmak üzere 'meşru bir amaca' yönelik; ve "sınırlamanın demokratik bir toplumda gerekli" olduğu hallerde meşrudur.

56. Örneğin, Soulas ve Diğerleri/Fransa davasında AİHM, özellikle, yerel mahkemelerin başvurucuları mahkûm ederken, kitapta kullanılan terimlerin okuyucularda esas düşman olarak gösterilen söz konusu topluluklarla ilgili bir ret ve husumet hissine yol açmayı amaçladığını ve askeri dil kullanımıyla bunun şiddetlendirildiği ve kitabın okuyucularını yazar tarafından önerilen çözümü, yani yeniden etnik fetih savaşını paylaşmaya yönlendirdiğini vurguladıklarına dikkat çekmiştir.²⁹

57. Balsytė-Lideikienė/Litvanya davasında başvurucu, saldırgan milliyetçiliği ve yabancı düşmanlığını savunmuş, ("Litvanya ulusu yalnızca milliyetçi bir ulus olarak hayatta kalacaktır- başka yol yok!"), defalarca Yahudi toplumunu Litvanyalılara karşı savaş suçu ve soykırımın işlemekle suçlamış, aynı dili Polonya halkına yönelik olarak da kullanmıştır. AİHM, bu ifadelerin "uluslar arasındaki ilişkilerin önyargılı ve tek

²⁶ Pavel Ivanov / Rusya, 35222/04, 20.2.2007.

²⁷ Glimmerveen ve Haqenbeek / Hollanda, no. 8348/78, 11.10.1979.

²⁸ Norwood / Birleşik Krallık, no. 23131/03, 16.11.2004.

²⁹ Soulas ve Diğerleri / Fransa, no. 15948/03, 10.7.2008, para. 43.

tarafli tasviri olduğunu, sivil toplumun bütünlüşmesini engellediğini ve ulusal nefreti teşvik ettiğini [ve] ulusal nefreti, yabancı düşmanlığını ve bölgesel talepleri teşvik eden "aşırı milliyetçilik ideolojisine" atfedilebileceğini [ve bu nedenle yetkililerin] başvurucuya karşı tedbir almalarını zorlayan bir toplumsal ihtiyaç olduğunu düşünmeleri dolayısıyla takdir yetkilerini aşmadıklarını" değerlendirmiştir.³⁰

58. Féret/Belçika davasında, "Belçika'nın İslamlaşmasına karşı ayağa kalk", "Sahte entegrasyon politikasını durdur" ve "Avrupalı olmayan iş arayanları evlerine gönder" sloganlarının, özellikle toplumun daha az eğitimli kesimlerinde güvensizlik, ret ve hatta yabancılara karşı nefret duygularını uyandırabileceği kabul edilmiştir.³¹

59. Ancak, hedef grup ve nefret net olmadığında, AİHM ulusal makamlardan, söz konusu müdahaleyi haklı çıkarmak için ilgili ve yeterli gerekçeler öne sürmek ve başvurucuların ifade özgürlüğü ile başkalarının inançları, etnik kimlikleri veya korunan diğer nedenlere dayalı olarak aşağılanmama haklarının korunması arasında dikkatli bir dengeleme yapmak için söz konusu ifadelerin kapsamlı bir değerlendirmesini yapmalarını istemektedir. Ulusal yargı makamları ayrıca ifadeleri makalenin genel bağlamı ve içeriği çerçevesinde incelemeli, yazarın niyetini, tartışılan konunun kamu yararına katkısını ve diğer ilgili unsurları değerlendirmelidir. Bu tür davalarda yerel mahkemeler, davanın bağlamının, kamu yararının ve dava konusu makalenin yazarının niyetinin, bir dereceye kadar provokasyon veya abartı kullanılmasını haklı gösterip göstermediğini dikkate almak zorundadır.³² Tagiyev ve Huseynov/Azerbaycan davasında AİHM, yerel makamların bu değerlendirmeleri yapamaması nedeniyle davalı Devletin Sözleşme'nin 10. maddesini ihlal ettiğine karar vermiştir.

60. Savva Terentyev davasında, başvurucu, yerel mahkemelerce bir "sosyal grup" olarak polis memurlarına karşı nefret ve düşmanlığı tahrik ettiği ve polislerin "fiziksel imhalarını" talep ettiği gerekçesiyle yargılanmış ve ertelenen hapis cezasına çarptırılmıştır. Başvurucu kendi internet bloğunda, "Her Rus şehrinin merkezinde, ana meydanda... Auschwitz'de olduğu gibi, her gün törenle ve daha da iyisi, günde iki kez (örneğin, öğlen ve gece yarısı) yozlaşmış aynasızların yakıldığı fırınlar olsaydı harika olurdu" şeklinde yorumda bulunmuştur. Ancak AİHM, bu ifadelerin kışkırtıcı bir metafor olarak kullanıldığını, ve başvurucunun çılgın bir şekilde, polisin yolsuzluğa bulaşmış ve görevini kötüye kullanan üyelerden ("yolsuz aynasızlar") "temizlendiğini" görme arzusunu, durumu iyileştirmek için tedbir alınması yönündeki duygusal talebini gösterdiğini belirtmiştir.³³

61. Perinçek/İsviçre davasında, müdahil Türk hükümeti nefret söylemi suçlamalarında ifade özgürlüğünün öneminin altını çizmiştir. Gerçekten de Türk hükümeti, "kamu otoritelerinin onları asılsız, duygusal, değersiz veya tehlikeli olarak gördükleri için görüşlere müdahale edilemeyeceğini" belirtmiştir.³⁴ Mahkeme, başvuranın ifade özgürlüğünün ihlal edildiğine karar verirken, şu unsurları dikkate almıştır: başvuranın ifadeleri kamu yararına ilişkindir ve nefret veya hoşgörüsüzlük çağrısı niteliği taşımamaktadır; beyanın yapıldığı bağlam, İsviçre'de artan gerilim ortamı veya özel bir tarihsel olaya işaret etmemektedir; ifadelerin, İsviçre'de bir ceza hukuku müdahalesini gerektirecek derecede Ermeni cemaatinin üyelerinin onurunu etkilediği söylenemez; İsviçre'nin bu tür ifadeleri suç haline getirmesini gerektiren bir uluslararası hukuk yükümlülüğü yoktur; İsviçre mahkemeleri başvuranı sadece İsviçre'de yerleşik görüşten farklı bir görüş dile getirdiği için sansürlemiş gibi

³⁰ Balsyte-Lideikiene / Litvanya, no. 72596/01, 04.11.2008, para. 79.

³¹ Féret / Belçika, no. 15615/07, 16.7.2009, para. 71. Benzer şekilde bkz. Le Pen / Fransa (dec.), no. 18788/09, 20.4.2010.

³² Tagiyev ve Huseynov / Azerbaycan, no. 13274/08, 05.12.2019, para. 46 ve 48.

³³ Savva Terentyev / Rusya, no. 10692/09, 28.08.2018, para. 72.

³⁴ Perinçek / İsviçre, 27510/08 [GC], 15.10. 2015, para. 107.

görülmektedir; ve ifade özgürlüğüne yönelik müdahale ciddi bir ceza mahkumiyeti şeklinde gerçekleşmiştir.

62. Benzer nedenlerle AİHM, Dink/Türkiye davasında davalı devletin başvuranı Türk kimliğini aşağılamaktan suçlu bularak AİHS'nin 10. maddesini ihlal ettiği sonucuna varmıştır.³⁵

63. Dolayısıyla, uluslararası hukukta nefret söylemi olarak nitelendirebilmek için; i. söz konusu ifadenin UMSHS ve AİHS ve ilgili içtihatlarda geliştirilen tanım kapsamına girmesi, ii. İfadenin açıkça "ırk, renk, soy, ulusal veya etnik köken, yaş, engellilik, dil, din veya inanç, cins, cinsiyet, cinsiyet kimliği, cinsel yönelim ve diğer kişisel özellikler veya statüsü temelinde bir kişiyi veya grubu hedef alması", iii. ulusal makamlar ifadeleri makalenin genel bağlamı ve içeriği çerçevesinde incelemeli, yazarın niyetini, tartışılan konunun kamu yararına katkısını değerlendirmeleri gerekir.

64. Ayrıca, bu tür bir konuşmanın sınırlandırılması, uluslararası hukuka göre-UMSHS m. 19.3 ve AİHS m. 10.2- meşru bir amaç gütmeli ve demokratik bir toplumda gerekli olmalı, ayrıca daha az müdahale öngören başka bir tedbirle orantılı olmalıdır.

IV. Standartların Somut Davaya Uygulanması

A. Savaş Propagandası ve Barış Savunusu

65. Mevcut davada sanıklar, TTB Merkez Konseyi tarafından yapılan iki ayrı açıklama nedeniyle mahkûm edilmiştir. İfadelerde şiddete tahrik unsurunun bulunmadığı konusunda herhangi bir tartışma yoktur. Gerçekten de Ankara 32. Ağır Ceza Mahkemesi, sanıkları şiddeti övmedikleri veya kışkırtmadıkları gerekçesiyle terör propagandası suçlamalarından beraat ettirmiştir.

66. Bu nedenle, aşağıdaki analiz sadece sanıkların nefret ve düşmanlığı tahrik suçundan mahkumiyetleri üzerine odaklanacaktır.

67. Mahkeme, sanıkları mahkûm ederken, her iki açıklamanın da bir meslek kuruluşunun barış talebini savunmasıyla ilgili olduğu gerçeğini göz ardı etmiştir. Mahkeme, "savaş bir halk sağlığı sorunudur" ifadesinin kendi başına suç olarak görülemeyeceğini ifade etmesine rağmen ne ifadenin siyasi niteliğini ne de barışın insan hakları hukukundaki önemi tartışmamıştır.

68. Yukarıda belirtildiği gibi, Anayasanın 90. maddesine göre "usulüne uygun olarak yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası sözleşmelerle kanunlar arasında aynı konuda farklı düzenlemeler dolayısıyla çatışma çıkması halinde uluslararası sözleşme hükümleri esas alınacaktır". Bu nedenle, mahkeme söz konusu kanun hükümlerini değerlendirirken ve yorumlarken, bunu Türkiye'nin uluslararası yasal yükümlülükleriyle uyumlu bir şekilde yapmak zorundadır.

69. UMSHS m. 19 ve AİHS m. 10 uyarınca Türkiye için bağlayıcı olan uluslararası insan hakları hukukuna göre, hükümetin askeri hareketlerine karşı çıkan bir ifade, açıkça siyasi konuşma kategorisine girmektedir. Bu tür bir konuşmanın

³⁵ Dink / Türkiye, no. 2668/07, 14.9.2010.

sınırlandırılması, uluslararası hukuk- ve UMSHS m. 19.3 ve AİHS m. 10.2- uyarınca meşru bir amaç taşımaz, taşıdığı varsayılsa da ne demokratik bir toplumda gerekli ne de daha az müdahale öngören başka tedbirlere göre orantılı olarak görülemez. Her halükârda, kamu yararını ilgilendiren siyasi konuşmalarla ilgili olarak kamu otoritelerinin “takdir payı” son derece dardır. Mahkeme, sanıkları hakkında mahkûmiyet kararı verirken, barışı desteklemenin siyasi niteliğini de göz ardı etmiştir.

70. Türk hukukunda savaş propagandasını yasaklayan bir kural olmasa bile, uluslararası insan hakları hukukunun sistematik yorumu, yerel mahkemelerin ifade özgürlüğünün kapsamını belirlerken Sözleşme'nin 20 (1) maddesini dikkate almasını gerektirir.

71. Ankara 32. Ağır Ceza Mahkemesi, “Savaş bir halk sağlığı sorunudur” ifadesinin kendi başına suç olarak görülemeyeceğini kabul etmiştir. Ancak Mahkeme, belirli koşullarda savaşa karşı çıkmamanın insanlar arasında nefreti tahrik edebileceği sonucuna varmıştır. Böyle bir sonucun, Sözleşmenin açık ifadeleriyle kesin bir tezat teşkil ettiği ve bu nedenle uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülüklerle bağdaşmadığı düşünülmektedir. Uluslararası insan hakları hukukuna göre, silahlı çatışmaya karşı çıkan bir beyan, belli bir gruba mensup bireylere hakaret etmiyor, alay etmiyor veya iftira etmiyorsa, cezalandırılmaz.

72. Mahkeme, TTB'nin “terör örgütlerini” desteklemek için savaşa karşı çıktığı iddiasını kabul etmesine rağmen, bu iddiayı destekleyen tek kanıt, yasal bir siyasi parti tarafından TTB'ye gönderilen bir e-posta ve ilgisiz web sitelerinde yer alan açıklamalara atıf yapılmasıdır. Ancak, TTB'nin kendi konumunu açıklamak için yaptığı ve etik ilkelere dayanan resmî açıklamasının³⁶ Mahkeme tarafından tamamen göz ardı edilmesi dikkat çekicidir. Barış, uluslararası insan hakları sisteminin dayandığı temel değerlerden biridir. Barış savunucularının açık niyetlerine karşı, güvenilir bir kanıt olmadan gerçek niyetini sorgulamak, bu sistemin ruhuyla tam bir çelişki içindedir.

73. ICJ, ilk derece mahkemesinin, sanıkları uluslararası hukukta korunan bir ifade nedeniyle ceza hukuku kapsamında mahkûm etmek suretiyle ifade özgürlüğünü haksız yere sınırlandırdığı kanaatindedir. Bu sınırlandırma UMSHS m. 19 (3) ve AİHS m. 10 (2) kapsamında ne meşrudur, ne de gerekli ya da ölçülüdür. Ayrıca UMSHS'nin 20 maddesi, uluslararası insan hakları hukukunun sunduğu imtiyazlı korumaya uygun olarak, barışa destek gibi kamu yararına yönelik önemli konularda konuşma yapılmasını yasaklamadığı için bu davada uygulanabilir olarak değerlendirilemez.

74. Ankara 32. Ağır Ceza Mahkemesi'nin kararı, uluslararası insan hakları hukukuyla korunan ifade özgürlüğü hakkını ihlal etmiştir. Bu yaklaşım sadece Türkiye'nin uluslararası yükümlülüklerini ihlal etmekle kalmamakta, aynı zamanda yargı organlarının uluslararası insan hakları sözleşmelerini uymasını öngören Türkiye Cumhuriyeti Anayasasını da göz ardı etmektedir.

B. Nefret Söylemi

75. Ankara 32. Ağır Ceza Mahkemesi, her bir sanığı, Ceza Kanunu'nun 216. maddesi uyarınca iki ayrı bildiri yoluyla halkı nefret ve düşmanlığa tahrik ettiği gerekçesiyle ikişer kez 10 ay hapis cezasına çarptırmıştır.

³⁶ Bkz. TTB'nin kamuoyu açıklaması, yukarıda 2. Nolu dipnot.

76. Ceza Kanununun 216. Maddesinin ilgili 1. fıkrası şöyledir: "Halkın sosyal sınıf, ırk, din, mezhep veya bölge bakımından farklı özelliklere sahip bir kesimini diğer bir kesimi aleyhine kin ve düşmanlığa alenen tahrik eden kimse, bu nedenle kamu güvenliği açısından açık ve yakın bir tehlikenin ortaya çıkması halinde bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır".

77. Bu hüküm ilke olarak uluslararası standartlara uygundur. Bununla birlikte, Venedik Komisyonu Türkiye Ceza Kanunu'nun 216. maddesi hakkındaki görüşünde "216. madde, hükümet politikalarına yönelik şiddet içermeyen ancak sert eleştirilerini cezalandırmak için değil, ırkçı söylemleri, özellikle de kamu güvenliği için açık ve yakın bir tehlike yaratan ulusal azınlıklara yönelik ırkçı ifadeleri önlemek için uygulanmalıdır" demiştir.³⁷

78. ICJ, mevcut davada bu hükmün uygulanmasının Türkiye'nin uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülükleri ile bağdaşmadığı kanaatindedir.

79. İlk olarak, sanıklar TTB tarafından yayınlanan iki bildiri nedeniyle mahkum edilmiştir. Uluslararası insan hakları hukukunda ifade özgürlüğünü sınırlamak amacıyla "nefret söylemi" olarak sınıflandırılanların aksine, sanıklar tarafından hazırlanan bildirilerin hiçbirinde ulusal, etnik, ırksal veya dini bir grup adı yer almamaktadır. Bildiri metni, bir gruba karşı nefreti kışkırtmak bir tarafa, herhangi bir grup imasında bile bulunmamaktadır. Sanıkların savaşla ilgili genel açıklamaları, Türk Silahlı Kuvvetleri'ni bile eleştirmemekte ya da başka türlü bir yorum yapmamaktadır.

80. İkinci olarak, uluslararası insan hakları hukukunda nefret söyleminin en geniş tanımı bile, herhangi bir biçimde, "bir kişinin veya bir grup insanın karalanması, nefret edilmesi veya kötülenmesinin savunulması, teşviki veya tahrik edilmesi, aynı şekilde bir kişi ya da gruba yönelik taciz, aşağılama, olumsuz klişeleştirme, damgalama, tehdit" içermesini gerektirir.³⁸ Ancak, Ankara 32. Ağır Ceza Mahkemesi'nin kararı, söz konusu bildirilerin hangi bölümünün hangi tür fiil teşkil ettiğini açıklığa kavuşturmamaktadır. Mahkeme Türk etnik ya da milli grubuna karşı "hakaret" ya da "nefreti körüklediği" söylenen herhangi bir ibare ortaya koymamıştır ve bildiri metinlerinin en geniş yorumu bile böyle bir sonuca imkân vermemektedir. AİHM içtihadının gösterdiği gibi, AİHS kapsamında bir konuşmayı nefret söylemi olarak niteleyebilmek için belirli bir gruba karşı reddetme, husumet, güvensizlik veya nefret uyandırması gereklidir. Dava konusu bildirilerde bunlardan hiçbiri mevcut değildir.

81. Üçüncü olarak, hedef grup ve nefretin açık olmadığı durumlarda, ulusal makamların, söz konusu müdahaleyi haklı çıkarmak için ilgili ve yeterli gerekçeler öne sürmek ve başvuru sahiplerinin ifade özgürlüğü ile başkalarının inançları, etnik kimlikleri veya korunan diğer nedenlere dayalı olarak aşağılanmama haklarının korunması arasında dikkatli bir dengeleme yapmak için söz konusu ifadelerin kapsamlı bir değerlendirmesini yapmaları gerekir. Ulusal yargı makamları ayrıca ifadeleri, makalenin genel bağlamı ve içeriği çerçevesinde incelemeli, yazarın niyetini, tartışılan konunun kamu yararına katkısını ve diğer ilgili unsurları değerlendirmelidir. TTB, eleştirilere verdiği yanıtta, hekimlik mesleğinin etik gerekliliklerine dayandığını belirtmiştir. Ankara Ağır Ceza Mahkemesi, bildirilerin hekimler tarafından, meslek örgütü adına yapılmasının sonuçlarını tamamen göz ardı etmiştir. Afrin

³⁷ Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu (Venedik Komisyonu) Türk Ceza Kanunu'nun 216, 299, 301 ve 314. Maddelerine ilişkin görüş, 106. Genel Kurul, 11-12 Mart 2016, şuradan erişilebilir:

[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2016\)002-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)002-e)

³⁸ Bkz. Irkçılık ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu'nun 15 No'lu Genel Politika Tavsiyesi, para. 0 yukarıda.

operasyonunun ardından uluslararası örgütler ve uluslararası insan hakları STK'ları da sivil kayıplarla ilgili bazı endişeler dile getirmişlerdir.³⁹ Kararda bu noktaya da dikkat edilmemiştir. Perinçek kararında dikkate alınan unsurlar, yani başvuranın ifadelerinin kamu yararına katkı sunup sunmadığı, nefret veya hoşgörüsüzlük çağrısı anlamına gelip gelmediği; yapıldığı bağlam; Türkiye'de bir ceza hukuku müdahalesini gerektirecek derecede Türk toplumu üyelerinin onurunu etkilediğinin kabul edilip edilmeyeceği; sanıkların Türkiye'de yerleşik görüşlerden ayrılan bir görüş dile getirip getirmediği Ankara Ağır Ceza Mahkemesi tarafından incelenmemiştir. Dolayısıyla, Mahkeme tarafından verilen kararın uluslararası insan hakları hukukunun gerekliliklerini karşılamadığı sonucuna varılmalıdır.

82. Ankara 32. Ağır Ceza Mahkemesi'nin kararı, etnik bir grubu hakaret, nefret veya düşmanlığa karşı korumamakta, daha ziyade profesyonel bir örgütün uluslararası insan hakları hukuku kapsamında korunan bir ifade türü olan barış çağrısını susturmaktadır.

83. Bu nedenle ICJ, mevcut davada sanıkların söz konusu beyanlarının, uluslararası insan hakları hukukunun koruma dışı bıraktığı "nefret söylemi" olarak kabul edilemeyeceğini ve ifade özgürlüğü ile ilgili hükümler kapsamında korunması gerektiği kanaatindedir.

³⁹ Diğerlerinin yanı sıra bkz. HRW (İnsan Hakları İzleme Örgütü) Turkey/Syria: Civilians at Risk in Syria Operation, (Türkiye/Suriye: Suriye Operasyonu Nedeniyle Siviller Risk Altında) şuradan erişilebilir: <https://www.hrw.org/news/2019/10/11/turkey/syria-civilians-risk-syria-operation>; Amnesty International, (Uluslararası Af Örgütü) Syria: Turkey must stop serious violations by allied groups and its own forces in Afrin, (Suriye: Türkiye Afrin'de müttefiki grupların ve kendi güçlerinin ciddi ihlallerine son vermeli) <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2018/08/syria-turkey-must-stop-serious-violations-by-allied-groups-and-its-own-forces-in-afrin/>